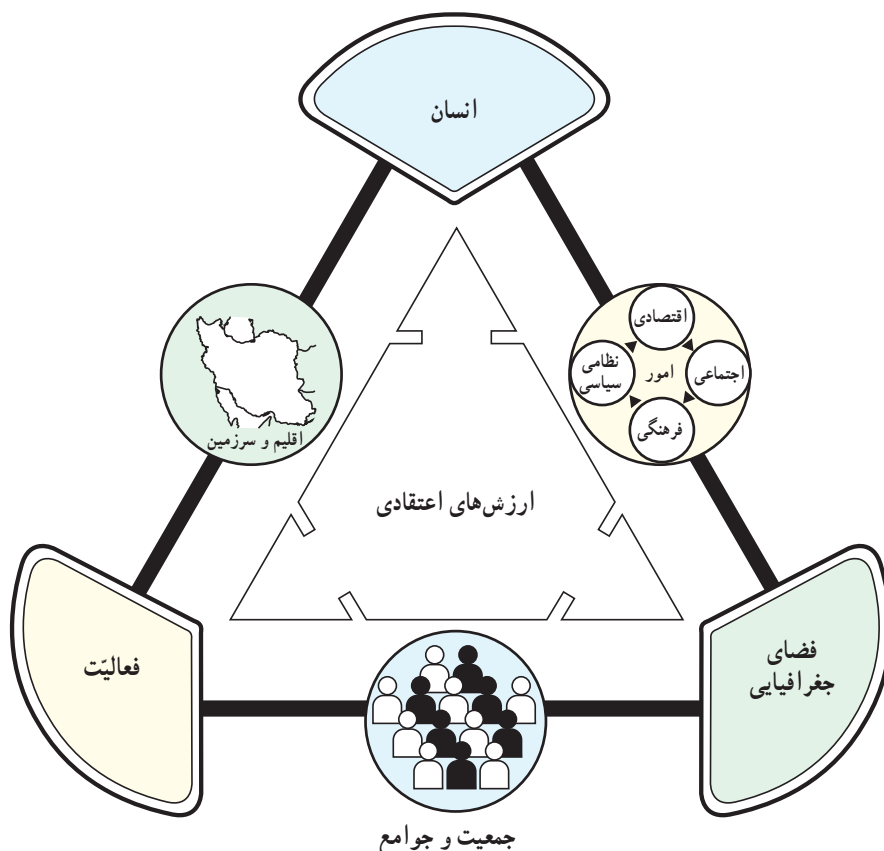

بنابراین آمایش سرزمین برنامه‌ای است که به تنظیم رابطه‌ی انسان و فضا و فعالیت‌هایش می‌پردازد و هدف آن بهره‌برداری منطقی از همه‌ی امکانات، برای بهبود وضعیت مادی و معنوی انسان‌ها است. این برنامه، براساس ارزش‌های اعتقادی و فرهنگی یا ابزار علم و تجربه در طول زمان شکل می‌گیرد.

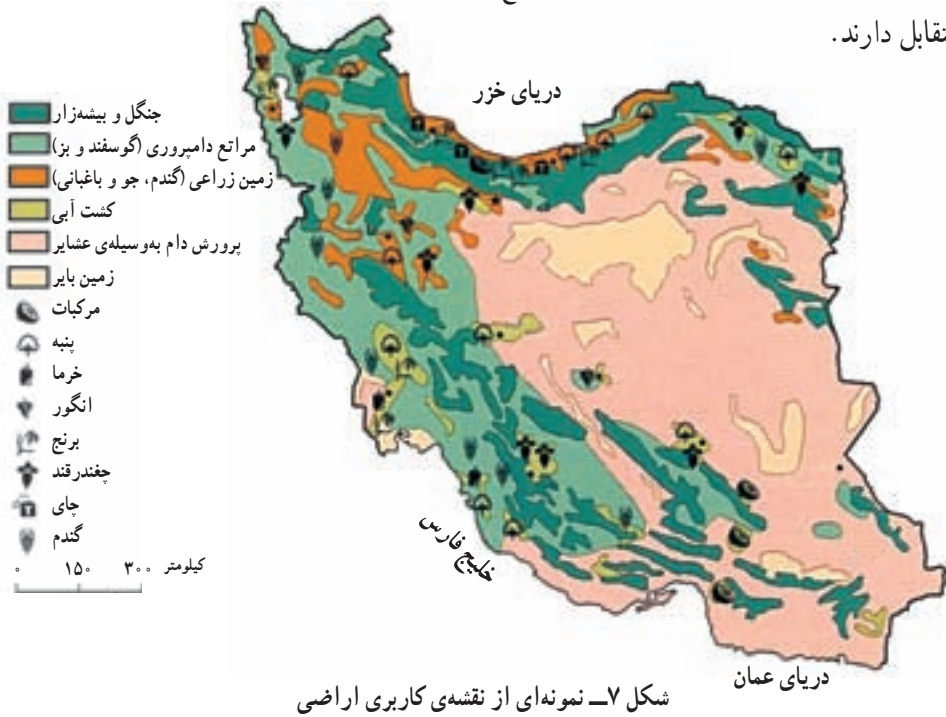
جغرافیا و به‌ویژه جغرافیای کاربردی از مهم‌ترین رشته‌های علمی است که می‌تواند در این زمینه نقش مهمی داشته باشد.

همان‌طور که در شکل ۶ می‌بینید، انسان، فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی او و فضا، عناصر مشترک جغرافیا و آمایش سرزمین را تشکیل می‌دهند. هدف آمایش سرزمین، سازماندهی مطلوب فضا به‌منظور رسیدن به توسعه‌ی پایدار است.

شکل ۶ - نمودار رابطه‌ی جغرافیا و آمایش سرزمین

بنابراین، هدف طرح آمایش سرزمین، توزیع مناسب جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی در سطوح محلی، منطقه‌ای و قاره‌ای است. مکان، بستر این طرح است که در دانش جغرافیا اهمیت بسیار دارد. جغرافیا (با شناخت و ارزیابی منابع) و آمایش سرزمین با ساماندهی فعالیت‌ها ارتباط متقابل دارند.

شکل ۷- نمونه‌ای از نقشه‌ی کاربری اراضی

آمایش سرزمین در اروپا تاریخچه‌ی پیدایش

پس از وقوع جنگ جهانی دوم و بروز وقایع سیاسی و نظامی و زیست محیطی (بمباران شهرها، روستاها، مزارع و ...) کشورهای صنعتی به استفاده‌ی بهتر از سرزمین و توان‌های آن توجه کردند. چنین مسئله‌ای مقدمه‌ی طرح آمایش سرزمین در اروپا شد.

مراحل آمایش سرزمین

امروزه جوامع صنعتی در زمینه‌ی آمایش سرزمین پیشرفت زیادی کرده‌اند که مراحل آن به‌طور خلاصه عبارت است از:

- گردآوری اطلاعات مختلف سرزمین
- تجزیه و تحلیل اطلاعات سرزمینی

● تهیه نقشه‌های آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی برای اجرای آن.
 هم‌اکنون شورای آمایش سرزمین اروپا، برنامه‌های آمایش سرزمینی این قاره را در زمینه‌های حمل‌ونقل، محیط زیست و برنامه‌ریزی‌های محلی و منطقه‌ای مشخص کرده است.

شکل ۸- نقشه‌ی کاربری اراضی در حومه‌ی پاریس

اهداف آمایش سرزمین

برای یک پارچه‌سازی الگوهای توسعه، در کشورهای این قاره منشور آمایش سرزمین اروپا چهار هدف اساسی را مورد توجه قرار داده است که عبارت‌اند از:

الف - توسعه‌ی متوازن اجتماعی و اقتصادی مناطق مختلف اروپا
 ب - افزایش کیفیت سطح زندگی شهروندان
 پ - بهره‌برداری آگاهانه و مسئولانه از منابع طبیعی و حفاظت آن
 ت -

سطوح و محتوای آمایش سرزمین در اروپا

برای رسیدن به اهداف آمایش سرزمین باید بین نهادهای گوناگون هماهنگی وجود داشته باشد تا بتوانند برنامه‌هایی را برای تأمین منافع عمومی فراهم کنند. آمایش سرزمین در اروپا در سطوح مختلف به شرح زیر صورت می‌گیرد:

- ۱- در سطح محلی (آمایش توان‌های محلی)
- ۲- در سطح منطقه‌ای (آمایش توان‌های منطقه مانند یک منطقه‌ی ساحلی)
- ۳- در سطح ملی (آمایش توان‌های ملی مانند کشاورزی، صنعت)

۴- در سطح قاره (هماهنگی موضوعات آمایشی کشورهای مختلف).

بهترین سطح برای آمایش سرزمین، سطح منطقه‌ای است؛ در صورتی که در مسیر برنامه‌ریزی‌های ملی انجام شود. آمایش سرزمین در سطح قاره اروپا نیز به منظور هماهنگی میان سیاست‌های آمایش کلیه‌ی کشورهای اروپایی انجام می‌گیرد. آیا می‌توانید دلیل آمایش سرزمین قاره‌ای را با توجه به یک پارچگی محیط زیست قاره تبیین کنید؟ در حال حاضر، آمایش سرزمین در اروپا بر محور مشارکت مردم، هماهنگی بخش‌های مختلف جامعه و نیز فرهنگ و منافع مشترک کلیه‌ی کشورهای این قاره استوار است. آمایش مناطق روستایی، شهری، مرزها، نواحی کشاورزی و صنعتی، مناطق کوهستانی و فعالیت‌های گردشگری با توجه به توسعه‌ی پایدار و آینده‌نگری انجام می‌شود.

بیشتر بدانیم

- ۱- ساختار فضای کل کشور باید با وضعیت متوازی از فضاهای متراکم (شهرهای بزرگ) و مناطق روستایی توسعه داده شود.
- ۲- ساختار فضایی مناطق باید با شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست-بومی (اکولوژیک) متناسب باشد.
- ۳- وضعیت ارتباطات، مسکن، مشاغل و خدمات مناطق عقب‌مانده به میانگین توسعه‌ی آلمان برسد.
- ۴- تراکم جمعیت روستاها و ساختار آبدی‌ها حفظ شود.
- ۵- آینده‌نگری در ارتباط با اکتشاف و استخراج معادن در نظر گرفته شود.
- ۶- مقتضیات دفاع نظامی و غیرنظامی مورد توجه قرار گیرد.
- ۷- به هم‌بستگی میهنی و تاریخی ایالات توجه شود.
- ۸- در تغییر کاربری زمین، سازگاری‌های زیست‌بومی و اکولوژیک محیط با برنامه‌های کشاورزی و جنگل‌داری مورد توجه قرار گیرد.
- ۹- ایالت‌ها می‌توانند با توجه به اصول آمایش ملی به آمایش منطقه‌ای نیز بپردازند.

آمایش سرزمین در ایران

با توجه به وسعت، تنوع جغرافیایی، پراکندگی توان‌های محیطی و نیروی انسانی در کشورمان، پرداختن به آمایش سرزمین امری ضروری است. تفکر برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در ایران به اواسط دهه‌ی ۱۳۴۰ برمی‌گردد. در سال ۱۳۴۵ گزارشی با عنوان «مسئله‌ی افزایش جمعیت شهر تهران و نکاتی پیرامون عمران کشوری» انتشار یافت. از اواخر همین دهه، مذاکرات ایران و فرانسه در مورد آمایش سرزمین مطرح شد.

برای درک بهتر جایگاه آمایش سرزمین در کشورمان، ابتدا باید تاریخ سازماندهی مکانی فعالیت‌ها را مرور کنیم. به‌طور کلی، سازماندهی مکانی فعالیت‌ها در ایران تا انقلاب شکوهمند اسلامی به سه مرحله تقسیم می‌شود:

مرحله‌ی اول: این مرحله شامل کلیه‌ی مناطق کشور است و از نظر زمانی تا اواسط حکومت رضاشاه را دربر می‌گیرد. در این مرحله، برنامه‌ریزی‌های عمرانی به‌طور کلی بدون مطالعات کارشناسی صورت می‌گرفت؛ برنامه‌ریزی شهری و روستایی به مفهوم کنونی آن وجود نداشت و لزوم برنامه‌ریزی در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی محسوس نبود.

مرحله‌ی دوم: در این مرحله که از اواسط سلطنت رضاشاه تا اوایل برنامه‌ی عمرانی پنجم (۱۳۵۶-۱۳۵۳) ادامه داشت، دست‌اندرکاران هنوز به لزوم برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی پی نبرده بودند. فقط تعداد کمی از مناطق کشور رشدی بدون برنامه داشتند. برنامه‌های اول تا چهارم هم به توسعه‌ی کشور کمک چندانی نکرده بود. در اوایل برنامه‌ی پنجم و هم‌زمان با افزایش بهای نفت، ضرورت برنامه‌ریزی‌ها آشکار شد.

مرحله‌ی سوم: این مرحله در پاسخ به مشکلات برنامه‌ریزی‌های دوره‌ی قبل (نظیر تمرکز شدید جمعیت، فعالیت‌ها و سرمایه‌ها در تهران و همچنین مشکلات اجتماعی ناشی از آن) آغاز شد. در این مرحله، لزوم سازماندهی فضایی احساس شد و یکی از بخش‌های سه‌گانه‌ی اصلی برنامه‌ی عمرانی ششم (۱۳۶۴-۱۳۵۷) به این موضوع اختصاص یافت. به‌علاوه طرح آمایش سرزمین به‌عنوان ابزار توسعه‌ی فضایی کشور مطرح شد.

مرحله‌ی چهارم: آمایش سرزمین پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در اوایل دهه‌ی ۱۳۶۰ بار دیگر به ضرورت آمایش سرزمین توجه شد و مطالعات آن بین سال‌های ۱۳۶۴-۱۳۶۲ انجام پذیرفت. در قانون اجرای اصل چهارم و هشتم (۴۸) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران دولت مکلف است تا دو سال پس از تصویب این قانون و در اجرای اصل چهارم و هشتم (۴۸) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به‌منظور:

۱- رفع هرگونه تبعیض در استفاده‌ی مناطق (استان‌ها و شهرستان‌ها) مختلف کشور از منابع طبیعی و سرمایه‌های ملی،

۲- فراهم کردن زمینه‌ی رشد همه‌ی مناطق (استان‌ها و شهرستان‌ها) متناسب با استعدادها و با حفظ رقابت سازنده،

۳- توزیع مناسب فعالیت‌های اقتصادی در مناطق (استان‌ها و شهرستان‌ها) مختلف کشور،

۴- استفاده‌ی بهتر از قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی، در راستای نقش منطقه‌ای و بین‌المللی کشور. با مطالعات و بررسی‌های کارشناسانه و ملاحظه‌ی میزان سرمایه‌گذاری‌های انجام شده در سال‌های گذشته و شاخص‌های توسعه‌یافتگی مناطق (استان‌ها و شهرستان‌ها) طرح آمایش سرزمین (توزیع متناسب جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی در فضای ملی) تهیه و اقدامات قانونی لازم برای اجرای آن از آغاز سال ۱۳۸۳ به عمل آمد. قانون فوق در جلسه‌ی علنی روز ۱۳۸۰/۵/۲۴ مجلس شورای اسلامی تصویب شد و در تاریخ ۱۳۸۰/۶/۱۱ به تأیید شورای نگهبان رسید.

در سال‌های اخیر، نهادهای اصلی حکومت جمهوری اسلامی ایران بر این مسئله تأکید کرده‌اند که توسعه‌ی بدون برنامه‌ی مناطق باید مهار شود و هرگونه برنامه‌ریزی مبتنی بر اصول آمایش سرزمینی باشد. در اوایل سال ۱۳۷۸ در سیاست‌های کلان برنامه‌ی پنج‌ساله‌ی سوم بر چارچوب‌های زیر به‌عنوان «اصول کلی آمایش سرزمینی کشور» تأکید شد.

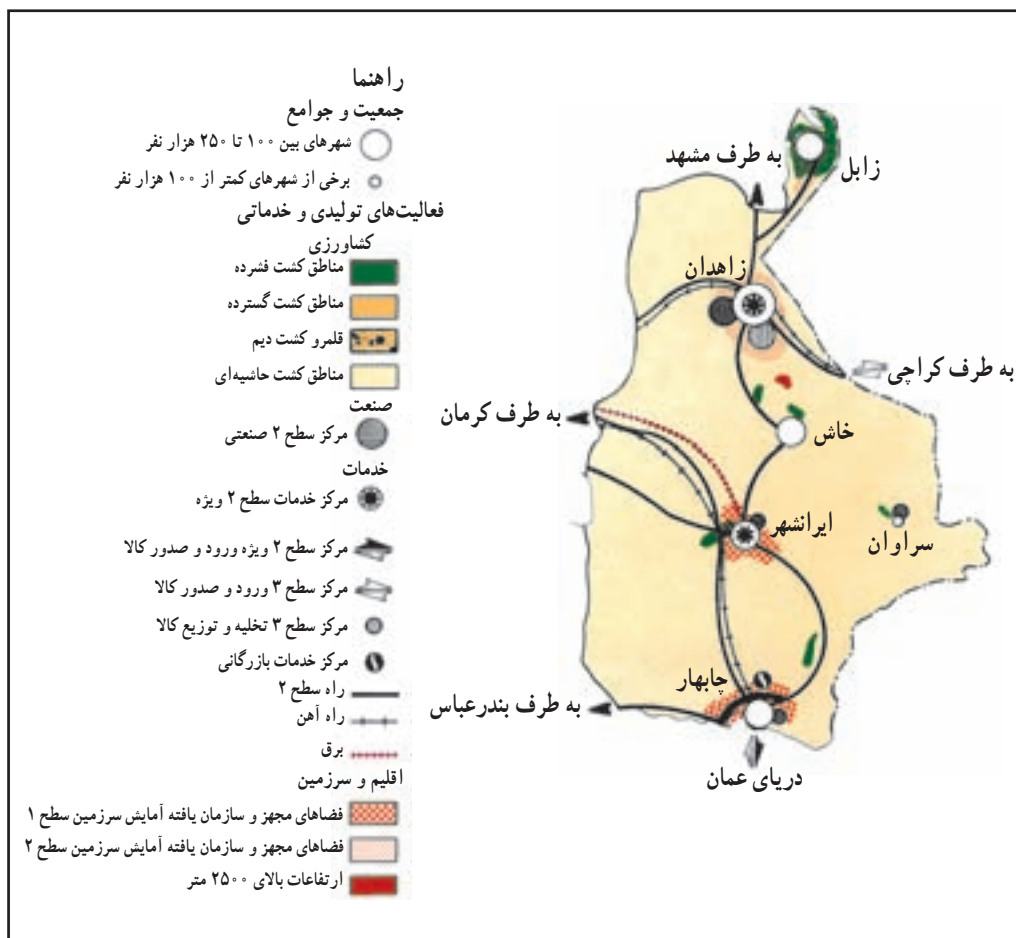
- ملاحظات امنیتی و دفاعی
- وحدت و یک پارچگی سرزمین
- حفاظت محیط زیست و احیای آن
- کارایی و بازدهی اقتصادی
- گسترش عدالت اجتماعی و محرومیت‌زدایی
- حفظ هویت اسلامی و میراث فرهنگی.

همان‌طور که گفتیم، در کشور ما آمایش سرزمین دارای ابعاد ارزشی، سیاسی، قانونی، علمی و هنری است.

سطوح و فرایند آمایش سرزمین در ایران

۱- تهیه‌ی طرح کلان ملی: این طرح چارچوبی کلان برای اقدامات مربوط به سرزمین است که براساس آن فعالیت‌های بخش‌های کشاورزی، صنایع و بازرگانی و خدمات کشور شناسایی و

خط‌مشی‌های آینده برای برنامه‌ی توسعه‌ی ملی مشخص می‌شود.

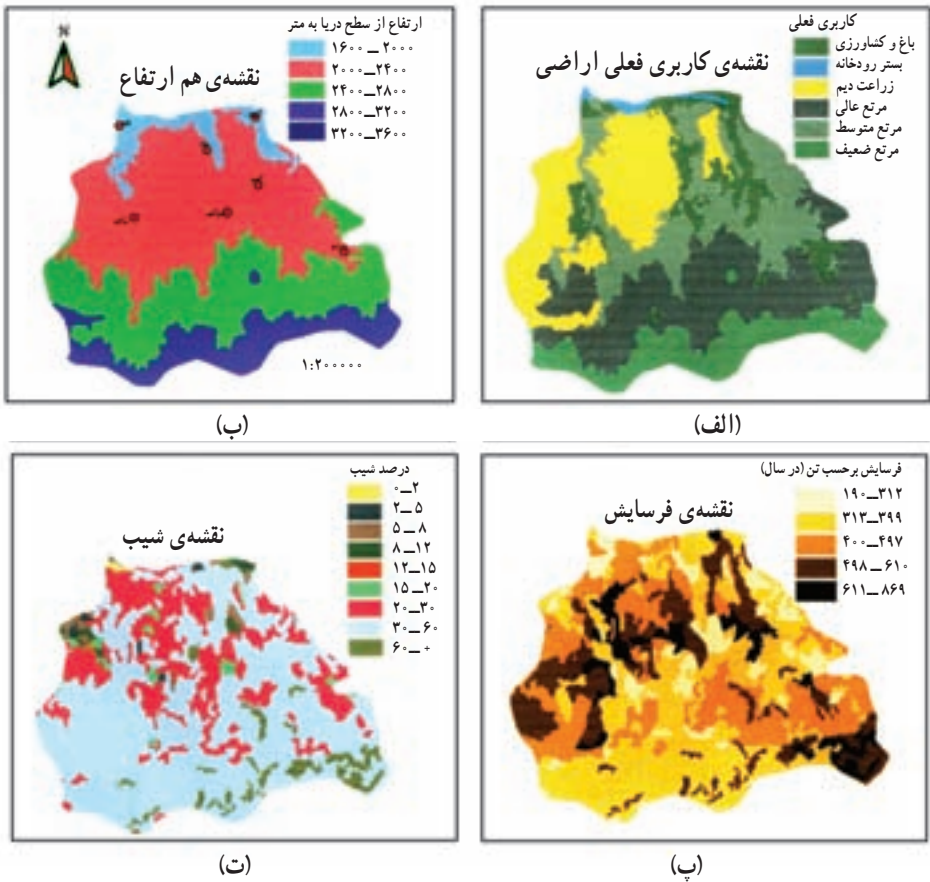

شکل ۹- زمینه‌ی طرح پایه‌ی آمایش استان سیستان و بلوچستان در چارچوب طرح پایه‌ی آمایش سرزمین

۲- آمایش در سطح منطقه‌ای: این مرحله، شامل شناسایی و ارزیابی محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در سطح یک منطقه و تهیه‌ی طرح آمایش آن‌ها براساس اهداف موردنظر در مرحله‌ی قبلی است. پس از تهیه‌ی طرح کلان ملی، با توجه به این که مناطق جغرافیایی ایران از توان‌ها و قابلیت‌های متفاوتی برخوردارند، در هر منطقه، برنامه‌ی آمایش همان منطقه تهیه می‌شود؛ برای مثال، در برخی مناطق قابلیت‌ها مبتنی بر فعالیت‌های گردشگری و در بعضی، مبتنی بر فعالیت‌های کشاورزی یا صنعتی است. در نواحی ساحلی رویکرد آمایش مخصوص به خود و ویژه‌ی نواحی ساحلی است.

برای آمایش توان‌های یک منطقه ابتدا نقشه‌ی قابلیت‌های آن منطقه را تهیه می‌کنند. نقشه‌ی اقلیم، نقشه‌ی هیدرولوژی (آب‌های سطحی و زیرزمینی)؛ نقشه‌ی ناهمواری‌های سطحی زمین (ژئومورفولوژی)، خاک و نقشه‌ی پراکندگی گیاهی و جانوری از جمله نقشه‌های لازم برای ارزیابی توان محیط زیست یک منطقه‌اند.

هریک از این نقشه‌ها دربردارنده‌ی اطلاعات زیادی درباره‌ی توان‌های محیطی یک منطقه است. با استفاده از این نقشه‌ها می‌توان به محدودیت منابع سرزمین برای کاربری موردنیاز پی برد. همچنین می‌توان واحدهای زیست محیطی^۱ مشابه را شناسایی کرد و سپس به برنامه‌ریزی و آمایش آن‌ها پرداخت. در شکل ۱۰ تعدادی از نقشه‌های موردنیاز برای آمایش اراضی کشاورزی نشان داده شده است.

شکل ۱۰- چند نمونه از نقشه‌های موردنیاز برای آمایش سرزمین

۱- مناطقی که توان زیست محیطی مشابهی دارند، مناطق زیست محیطی همگن خوانده می‌شوند.

۳- تهیهی برنامه‌های توسعه و آینده‌نگری: پس از تعیین برنامه‌های ملی و شناسایی توان‌های محیطی مناطق، طرح‌ها جنبه‌ی عملیاتی به خود می‌گیرند. در این مرحله، هماهنگی ارگان‌ها و نهادها با پروژه‌ها و طرح‌های آمایشی بسیار اهمیت دارد.

در برنامه‌ی آمایشی همواره باید آینده‌نگری مورد توجه باشد؛ مثلاً با توجه به رشد جمعیت در یک منطقه و توسعه‌ی اقتصادی آن، محدودیت شبکه‌های ارتباطی و توسعه‌ی حمل و نقل برای سال‌های آینده مورد توجه و برنامه‌ریزی قرار گیرد. به نظر شما برای آمایش و برنامه‌ریزی حمل و نقل در یک منطقه در آینده چه نقشه‌هایی لازم است؟

نتایج نهایی طرح آمایش سرزمین در ایران

آمایش سرزمین در واقع مهم‌ترین برنامه‌ی جامع توسعه‌ی ملی است که در آن توان‌ها و محدودیت‌های مناطق مختلف جغرافیایی برای توسعه‌ی ملی و پایدار مورد توجه قرار می‌گیرد. در پایان به دو نمونه از نتایج آمایش سرزمین اشاره می‌کنیم.

الف - در زمینه‌ی جمعیت

- پیش‌بینی تحولات جمعیت کشور طی سال‌های مورد برنامه‌ریزی
- تعیین محدوده‌های روستایی با توجه به اولویت‌های توسعه‌ی آن‌ها
- منطقه‌بندی کشور براساس وضعیت مهاجرتی آن (مهاجرفرستی، مهاجرپذیری).

ب - در زمینه‌ی فعالیت‌های اقتصادی

- ناحیه‌بندی کلان قلمروهای کشاورزی
 - ناحیه‌بندی صنایع و خدمات کشور براساس میزان توسعه‌یافتگی
 - تعیین مناطق معدنی با عملکرد ملی
 - سطح‌بندی مراکز اصلی گردشگری با عملکرد ملی و بین‌المللی
 - مکان‌یابی راه‌ها، فرودگاه‌ها، خطوط انرژی
 - تعیین محدوده‌های جدید برای شهرها
 - تعیین مراکز صنعتی کشور و درجه‌ی توسعه‌یافتگی آن‌ها.
- برنامه‌ی آمایش سرزمین می‌تواند در ترسیم چشم‌انداز توسعه‌ی یک کشور نقش مهمی داشته باشد. در این روند مطالعات جغرافیایی به تهیه‌ی برنامه‌ی آمایش سرزمین بسیار کمک می‌کند.

شکل ۱۱- مدلی از آمایش سرزمین در سطح محلی

فعالیت

- ۱- سه مورد از اهداف اساسی آمایش سرزمین در اروپا را بنویسید.
- ۲- آمایش سرزمین در کشور ما، تا انقلاب اسلامی، چه مرحله‌ای را طی کرده است؟
- ۳- در سال‌های اخیر، نهادهای اصلی نظام جمهوری اسلامی بر چه عواملی به عنوان اصول کلی آمایش کشور تأکید کرده‌اند؟
- ۴- سطح منطقه‌ای آمایش سرزمین در کشورمان را به اختصار توضیح دهید.
- ۵- نتایج نهایی آمایش سرزمین در بخش اقتصادی کدام‌اند؟ (۴ مورد)

